

2.

SRPSKI INTELEKTUALCI I RAT (1933–1941)

Olivera Milosavljević

UDK: 316.344.32(=163.41)“1933/41“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Rad predstavlja pokušaj sumiranja različitih viđenja izvesnosti izbijanja novog svetskog rata u krugovima srpske intelektualne elite tridesetih godina XX veka. U zavisnosti od svog ideološkog opredeljenja, intelektualci su u radu podeljeni u četiri dominantne grupe: levičarsko-komunističku, demokratsko-liberalnu, konzervativnu i profašističko-desničarsku, čija su se uverenja o izazivačima budućeg rata, kao i o potencijalnim savezima u njemu, bitno razlikovala. Kao ilustracija različitih ideoloških struja, analizirani su i stavovi njihovih najznačajnijih predstavnika eksponiranih u javnom životu (Koča Popović, Marko Ristić, Živojin Balugdžić, Đorđe Tasić, Svetislav Stefanović, Miloš Crnjanski...). Zaključak je da su predstavnici svih ideoloških struja u redovima srpske intelektualne elite tridesetih godina, bili potpuno svesni neminovnosti novog rata, kao i da su njihova opredeljenja za različite strane u sukobu (ili za politiku „neutralnosti“), kada je rat stigao i do Jugoslavije, predstavljala neizbežan nastavak njihovih ranije prisutnih dubokih uverenja.

Ključne reči: intelektualci, rat, komunizam, liberalizam, fašizam

---

Jedina sigurna budućnost je tridesetih godina u svesti intelektualaca bio novi svetski rat. Sve ostalo, pobednici i poraženi u njemu, pretpostavljeno uređenje Evrope posle njega, bilo je u magli pred vizijama strahota koje će im prethoditi.

U srpskoj javnosti tih godina (štampi, periodici, izdavaštvu) mogu se identifikovati različite ideološke struje čije su percepcije jedine buduće izvesnosti – rata – bile međusobno suprotstavljene. Spajalo ih je opšte uverenje o njegovoj neminovnosti, o predstojećim najtežim danima u istoriji Evrope, o još jednom svetskom ratu. Odvajalo ih je različito viđenje idejnih „opasnosti“, odnosno, izazivača budućeg rata, potencijalnih saveza protiv njega i odabir strana u nastupajućem sukobu.

I kada su ga osuđivali i kada su ga podržavali, fašizam je bio centralna (pred)ratna tema. Bilo da je obeležavan kao najveće zlo u modernoj istoriji koje nužno vodi ratu, bilo da je viđen kao „manje zlo“ koje ima snagu da uništi „veće“, bilo da je percipiran kao obećavajući sistem koji je oklevetan da bi pružio izgovor drugom i trećem „najvećem zlu“ da ona povedu rat, fašizam je bio u središtu svake priče o budućem sukobu.

Istovremeno, svetska ekonomska kriza, uverenje o nesposobnosti liberalizma da pronade rešenja ekonomskih, socijalnih i političkih problema, uspon levice u Evropi, postavili su

kao opšti zahtev, traženje novih pretpostavki organizovanja društva koje su viđene ili u novoj društvenoj organizaciji zasnovanoj na jednakosti i socijalnoj pravdi, ili u redefinisanoj demokratiji dodavanjem socijalnog segmenta, ili u promenama vezanim za korporativizam. Malo je bilo onih koji su verovali u mogućnost obnove nepromenjenog „starog poretka” posle rata, a još manje onih kojima je to bio ideal.

Deklarativno, svi su želeli mir, ali su svi očekivali i promenu postojećeg „teško bolesnog” sveta. Jedni su želeli mir tako što će fašizam biti uništen, drugi, tako što će biti uništeni komunizam i fašizam, treći tako što će samo komunizam biti uništen, četvrti tako što će biti uništeni komunizam i liberalizam. Istovremeno, kontradiktorna osećanja, strah od neminovnog rata i čežnja za drugačijim, boljim svetom, učinili su da je najfrekventniji termin u upotrebi – *pacifizam* – već tada jasno određen kao borbena ideja. Izreke: „mir će biti totalan ili ga neće biti”, „ko hoće mir neka se sprema za rat”, „rat ratu”, obeležile su ga kao borbeni zahtev čiju opravdanost i miroljubiv sadržaj obezbeđuje sama moralnost stanovišta. Za sve orijentacije ta moralnost je dolazila od neprikosновенosti onoga za šta su se zalagale. Za levičare ona je bila u zahtevu za uspostavljanje socijalno pravednijeg društva, za liberale u usavršavanju demokratskih institucija, za konzervativce u očuvanju postojećeg poretka, za desničare u dominaciji sopstvenog „naroda” i potčinjavanju drugih. Pripadnici različitih ideoloških orijentacija u srpskoj javnosti zagovarali su međusobno sukobljene ideje i zahteve, uglavnom usklađene sa evropskim podelama.

U najkraćim crtama, osnovne teze leve su hronološki glasile: kapitalizam i liberalizam su nesposobni da prevladaju svetsku ekonomsku krizu; i liberalni i fašistički imperijalizam nužno proizvode rat; imperijalizam ima primarni cilj da uništi komunizam; fašizam je rat; nužna je zajednička borba svih protiv fašizma; rat će izazvati nesposobnost zapadnih demokratija da se suprotstave fašističkoj agresivnosti; zapadne demokratije imaju cilj da usmere fašizam samo protiv Sovjetskog Saveza.

Za liberalne demokrate svetski rat je bio neminovnost, a fašizam opasnost po svetski mir. Tvrdili su da je zadaća demokratija da se bori protiv fašizma, ali nisu prihvatili anti-fašizam ako je uslov bila saradnja sa komunizmom.

Konzervativci su smatrali da je fašizam nastao kao odgovor na komunističku opasnost, da Nemačka i „njeni satrapi” u Moskvi spremaju rat. Budući da virus boljševizma pretilo da otruje Evropu, neminovan je sukob boljševizma i fašizma, iz koga će se roditi bolji svet.

Za desničare komunizam je „političko zločinstvo”, „politički satanizam”; komunisti izazivaju rat; komunizam je izmislio opasnost od fašizma; „tzv. antifašizam” je podmetnut od strane komunizma; nužno je stvaranje antikomunističkog „fronta” na čelu sa Nemačkom; rat će izazvati sprega liberalno-kapitalističke i marksističke internacionale; udruženi liberalizam i komunizam predstavljaju „snage najcrnje reakcije” koje žele da unište „novi socijalni nacionalizam”. Smatrali su da će novi nacionalizam pobediti udruženi liberalizam i komunizam.

2484/5

40

ПОШТЕРНА АДРЕСА У Београду

ПОЛИТИКА

Београд, петак 6. travnja 1941. Број 11797 — Година XXXVII

ТЕЛЕФОНИ: ЦЕНТРАЛНИ: 25-010, 25-205 и 23-202 Административни: 25-007, 23-201

ПРЕТПАТА ЗА ЈЕДИН МЕСЕЦ: За Београд и околину 4 динара месно, 10 динара ван Београда. За остале градове Србије по тарифи. За иностранство по тарифи. УКУПНИ СЕ НЕ ОДРАЖАЈУ.

Политика је издавачки центар Српске радикалне странке. Уредništvo: Београд, Краљице Милице бр. 11. Контакт: 25-010.

ПУНОЛЕТСТВО ЈУГОСЛАВИЈЕ

Дале је млада Југославија из велике борбе у унутрашњој Југославији, коју изводи овај велики државни крај који се одвијају данас на великој земљи, а који је велика прилика за европски народ. Историја Југославије је историја велике борбе, а који је велика прилика за европски народ. Историја Југославије је историја велике борбе, а који је велика прилика за европски народ.

Политички вођа, др. Мило Стојановић

Политика је млада Југославија из велике борбе у унутрашњој Југославији, коју изводи овај велики државни крај који се одвијају данас на великој земљи, а који је велика прилика за европски народ. Историја Југославије је историја велике борбе, а који је велика прилика за европски народ.

Политички вођа, др. Мило Стојановић

Политика је млада Југославија из велике борбе у унутрашњој Југославији, коју изводи овај велики државни крај који се одвијају данас на великој земљи, а који је велика прилика за европски народ. Историја Југославије је историја велике борбе, а који је велика прилика за европски народ.

У чему је велика борба Југославије из велике борбе у унутрашњој Југославији, коју изводи овај велики државни крај који се одвијају данас на великој земљи, а који је велика прилика за европски народ. Историја Југославије је историја велике борбе, а који је велика прилика за европски народ.

У чему је велика борба Југославије из велике борбе у унутрашњој Југославији, коју изводи овај велики државни крај који се одвијају данас на великој земљи, а који је велика прилика за европски народ. Историја Југославије је историја велике борбе, а који је велика прилика за европски народ.

У чему је велика борба Југославије из велике борбе у унутрашњој Југославији, коју изводи овај велики државни крај који се одвијају данас на великој земљи, а који је велика прилика за европски народ. Историја Југославије је историја велике борбе, а који је велика прилика за европски народ.

У чему је велика борба Југославије из велике борбе у унутрашњој Југославији, коју изводи овај велики државни крај који се одвијају данас на великој земљи, а који је велика прилика за европски народ. Историја Југославије је историја велике борбе, а који је велика прилика за европски народ.

У чему је велика борба Југославије из велике борбе у унутрашњој Југославији, коју изводи овај велики државни крај који се одвијају данас на великој земљи, а који је велика прилика за европски народ. Историја Југославије је историја велике борбе, а који је велика прилика за европски народ.

У чему је велика борба Југославије из велике борбе у унутрашњој Југославији, коју изводи овај велики државни крај који се одвијају данас на великој земљи, а који је велика прилика за европски народ. Историја Југославије је историја велике борбе, а који је велика прилика за европски народ.

У чему је велика борба Југославије из велике борбе у унутрашњој Југославији, коју изводи овај велики државни крај који се одвијају данас на великој земљи, а који је велика прилика за европски народ. Историја Југославије је историја велике борбе, а који је велика прилика за европски народ.

У чему је велика борба Југославије из велике борбе у унутрашњој Југославији, коју изводи овај велики државни крај који се одвијају данас на великој земљи, а који је велика прилика за европски народ. Историја Југославије је историја велике борбе, а који је велика прилика за европски народ.

У чему је велика борба Југославије из велике борбе у унутрашњој Југославији, коју изводи овај велики државни крај који се одвијају данас на великој земљи, а који је велика прилика за европски народ. Историја Југославије је историја велике борбе, а који је велика прилика за европски народ.

У чему је велика борба Југославије из велике борбе у унутрашњој Југославији, коју изводи овај велики државни крај који се одвијају данас на великој земљи, а који је велика прилика за европски народ. Историја Југославије је историја велике борбе, а који је велика прилика за европски народ.

НАШ ДОМАЊИ МИР

—А оне руке да горе сажа, да не постане Југославија на мору!

Slika 1. „Punoletstvo Jugoslavije”, uvodnik beogradske Politike od 6. travnja 1941., dana kada je njemačkim zračnim napadom na Beograd počeo Drugi svjetski rat u Kraljevini Jugoslaviji

Komunistička levica

Komunisti su tridesetih godina u oceni budućeg rata prošli kroz nekoliko faza. Od 1933. do 1935. su, predviđajući buduću rat, ocenjivali da je čitava „imperijalistička” Evropa odgovorna za njega, a da je njen krajnji cilj uništenje komunizma. „Imperijalistička” Evropa se raspada na dva neprijateljska tabora koji, preteći jedan drugom, „drže svoje oružje spremno protiv Sovjetskog Saveza”. Jačanje fašizma je znak da je buržoazija odlučila da izvuče „svoj propali poredak iz krize”, a socijaldemokratija je „sramotno” kapitulirala pred fašizmom odbijajući predloge komunista za zajedničku borbu. Hitler ima cilj da razbijanjem KP Nemačke pripremi „imperijalističku intervenciju protiv So-

vjetskog Saveza”. Zato radnici moraju da pomognu borbu nemačkih komunista „pojačanjem revolucionarne borbe protiv fašizma u vlastitim zemljama”.¹

Od taktičke promene politike Kominterne 1935, izostavljena je teza o „imperijalističkoj” Evropi i celokupna aktivnost je okrenuta borbi protiv fašizma „svih demokratskih snaga”. Zadatak komunističkog pokreta je borba „protiv fašizma, protiv rata, protiv navale kapitala”. Fašizam poništava sve slobode i priprema rat. Zato komunisti moraju „s oružjem u ruci” da mu se suprotstave. Komunisti moraju da pomažu demokratiju dok ona bude vodila borbu protiv fašizma. U „sadašnjoj, posljednjoj etapi kapitalizma” suprotnosti su tako duboke „da se postepeno briše razlika između mira i rata”. Zaključivalo se da su „kapitalisti i fašisti” privremeni gospodari sveta, ali da je njegov pravi gospodar „radni narod”, da se „kovačnice rata” nalaze u Berlinu, Rimu i Tokiju, jer „fašizam – to je rat”. Maja 1939. komunisti su tvrdili da su „fašistički imperijalistički grabežljivci” započeli „drugi imperijalistički rat”.²

Treća faza obeležena je kratkotrajnom promenom u odnosu komunista prema ratu, a nastupila je posle potpisivanja akta o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Nemačke avgusta 1939, kada su se vratili na postavke iz prve faze 1933–35. Okarakterisali su „englesko-francusko-nemački rat” kao imperijalistički, pozivajući radničku klasu u borbu za mir, sa obrazloženjem da su „englesko-francuski imperijalisti” postali „ratoborci” tek kada se Nemačka pokazala nesposobnom da „vrši ulogu udarne pesnice međunarodnog imperijalizma protiv SSSR”. Zato je „imperijalistički rat” izazvao nužnost borbe za mir protiv, s jedne strane „imperijalističkih osvajača”, Italije i Nemačke, a sa druge, protiv „lažno demokratskih imperijalističkih sila”.³

Među najznačajnijim predstavnicima levice prisutni u javnosti su bili Koča Popović, Marko Ristić i Aleksandar Vučo. Koča Popović je smatrao da fašizam, iako je postao internacionalna pojava, izrazito agresivnim karakterom svakog pojedinog nacionalnog oblika potpuno isključuje mogućnost stvaranja „fašističke internacionale”. Fašističke diktature vode ratu jer ne predstavljaju nikakvo rešenje aktuelnih društvenih problema, već njihovo krajnje pooštrenje, „društvo u ratu protiv sebe samog”. Zato niko ne može biti indiferentan pred pitanjem „na koju će stranu prevagnuti istoriska dilema fašizam-demokratija”, čiji je najoštrij izraz „u sudbonosnoj alternativi: rat ili mir”.⁴ Marko Ristić je verovao da je postojeći svet „na smrt bolestan organizam” koji „mora da umre da bi čovečanstvo ozdravilo”. Ali, naglašavao je, „on *ne sme* da umre u strašnom grču imperijalističkog rata, jer bi tu za sobom povukao u smrt i milione onih živih ćelija” iz kojih će biti sastavljena „buduća zajednica ljudi”. Verovao je da je moderni proletarijat „smrtna

¹ „Protiv imperijalističkog rata i fašizma”, *Proleter*, 9/1933., br. 8-9, 5.-6.; „Pozdrav Centralnom Komitetu K.P. Nemačke”, *Proleter*, 9/1933., br. 3, 9.; „Za zajedničku borbu protiv fašizma”, *Proleter*, 9/1933., br. 4, 1.; „Pomozite borbu njemačkih radnika!”, *Proleter*, 9/1933., br. 4, 5.-6.; „Socijaldemokratija u službi Hitlera”, *Proleter*, 9/1933., br. 5, 6.; „Bankrotstvo socijaldemokratije i borba za jedinstvo radničke klase”, *Proleter*, 9/1933., br. 6-7, 1.-2.; „Ko je skrivio pobedu fašizma u Nemačkoj?”, *Proleter*, 9/1933., br. 8-9, 8.

² „VII kongres Kominterne”, *Proleter*, 11/1935., br. 9, 1.-2.; „Udesetorostručimo pomoć Španjolskom narodu”, *Proleter*, 13/1937., br. 6, 2.-3.; „Dvadeset tri godine”, *Proleter*, 13/1937., br. 9, 10.-11.; I. K. „Dokle će tako?” *Proleter*, 14/1938., br. 1-2, 1.-2.; „Otvoreno pismo članovima KPJ”, *Proleter*, 15/1939., br. 1, 2.-3.; L. ALEKSIĆ, „Narodi Jugoslavije neće biti Hitlerovi ‘Raci’”, *Proleter*, 14/1938., br. 1-2, 3.-4.

³ „Imperijalistički rat”, *Proleter*, 16/1940., br. 1-2, 4.; „Od koga Jugoslaviji preči opasnost da bude uvučena u rat”, *Proleter*, 16 (na naslovnicu pogrešno označeno kao 15)/1940., br. 3-4, 9.-11.

⁴ Koča POPOVIĆ, „Uloga fašizma u savremenom društvenom zbivanju (Povodom jedne knjige o fašizmu)”, *Naša stvarnost*, 1/1936., br. 3-4, 40.-46.

presuda tog sveta”, ali i da je u okviru građanske klase sve veći broj intelektualaca verovao u potrebu borbe protiv fašizma i rata. Fašizam i osvajački rat su „nakazni siamski blizanci, vrhovni porod koji može da donese na svet ova zalazeća civilizacija”. Zato je borba protiv njih, istovremeno i borba za odbranu kulture i „spasavanje svega onog što u umiranju ove civilizacije ima da bude očuvano i preneseno u temelje buduće civilizacije”. Suprotno „pasivnim pacifistima”, protivnicima organizovanog otpora fašističkoj agresivnosti, Ristić je verovao da intelektualci mogu otkloniti ratnu opasnost samo ako primene devizu: „Mir će biti totalan ili ga neće biti”.⁵ Aleksandar Vučo i Dušan Matić su pred sam početak rata u zamlji, definisali rat u Evropi kao „neizbežno pribežište” onih koji pokušavaju da se „zgrčeni” nad svojim interesima „obaviju tamom baruta i maglom krvi”, kako bi sačuvali svoja dragocena mesta „pred najezdom malih, neodoljivih snaga”.⁶

Liberalne demokrate

U ovom krilu intelektualne elite postojale su bar tri struje. Prva, leve demokrate, bila je sasvim marginalna, a od ostalih predstavnika ove grupacije odvajao ju je kritički stav prema politici zapadnih sila u odnosu na fašizam i komunizam. Ocenjivala je fašizam odgovornim za pripremu rata, a politiku zapadnih zemalja, posebno Britanije, zaslužnom za jačanje Nemačke i njeno usmeravanje protiv Sovjetskog Saveza. Britanija je zbog svoje „egoistične klasne politike”, kojom je dominirala „boljševička opasnost”, hrabrila otpor Nemačke i svojom blagonaklonošću omogućila njeno naoružavanje, a bila je odgovorna i što Društvo naroda nije uspelo da očuva mir. Pored sukoba demokratije i fašizma, svetsku politiku je komplikovala i borba između kapitalističkog i socijalističkog sistema, koje je samo strah od rata opredeljivao za miroljubivu politiku. „U engleskim kombinacijama Nemačka je trebala da posluži kao avangarda u ratu protiv Sovjeta. Kolonije bi zamenila Ukrajina”.⁷ Do ugovora iz avgusta 1939. je i došlo jer je Rusija bila isključena iz bloka evropskih sila, a u budućem sukobu nije mogla da računa na njihovu pomoć.⁸

Izuzetak u javnosti bio je svakako i najznačajniji predstavnik ove struje, Živojin Balugdžić, koji je spajao prividno nespojivo. Nije imao nikakvih dilema da fašizam izaziva budući neminovni rat, odbacivao je politiku neutralnosti, branio je Sovjetski Savez od optužbi za nedoslednu politiku, imao je razumevanja za socijalne zahteve radnika i nužnost društvenih promena, ali je odricao značaj komunista i anarhista u radničkom pokretu, i naročito u španskim događajima. Balugdžić je pisao da Evropa živi u stalnom strahu „od prepada fašističkih imperijalističkih država”, a da je stav zapadnih demokratija o neutralnosti poljuljao njihov ugled jer je značio da će svaki napadač us-

⁵ Marko RISTIĆ, „Intelektualci pred problemom rata”, *Pravna misao*, 2/1936., br. 1, 185.-189.

⁶ Dušan MATIĆ – Aleksandar VUČO, „U drugoj smo godini rata...”, *Život i rad*, 15/1941., knj. 32, br. 41, 49.-52.

⁷ Dr M. Đ. M. „Položaj Austrije”, *Život i rad*, 6/1933., knj. 15, br. 91, 641.-644.; Nikola RADOJEVIĆ, „Evropa od Versaja do Minhena”, *Život i rad*, 12/1939., knj. 28, br. 19-21, 145.-148.

⁸ „Pismo iz Londona. Velika Britanija i Rusija”, *Napred* (Beograd), br. 14, 26. 4. 1939., 7.; „Međunarodni pregled”, *Napred* (Beograd), br. 22, 31. 8. 1939., 6.-7.

peti u svom poduhvatu, samo ako dovede svetski mir u pitanje. I suprotno, tek kada fašističke države budu uverene da će protiv sebe imati njihovu i moralnu i vojnu moć, odustaće od imperijalističkih prohteva. Zato je izreka „ako hoćeš mir spremaj se za rat” značila uspostavljanje saveza demokratskih zemalja u cilju suzbijanja fašizma. Tvrdio je da je Hitlerova primarna težnja borba protiv komunizma i okupljanje država koje su se suprotstavljale svakom demokratskom pokretu, obeležavajući ih kao boljševičku opasnost. Takva opasnost, naprotiv, po Balugdžiću nije postojala, čak se ni u Španiji nije ispoljila želja za komunizmom, a odbacivao je i značaj krajnjih levičara u radu Narodnog fronta, koji je „ako ne ugušio, a ono znatno ublažio” takve struje. Minhenskim sporazumom Britanija je pretrpela poraz koji bi mogla da popravi samo ako umesto „sladunjave pomirljivosti”, istakne rešenost da se suprotstavi fašizmu. Zato je morala da pregovora sa Rusijom iako je u njoj vladao strah od komunizma i težnja da se mir održi blagodareći saradnji sa svima, „samo ne sa Rusijom”. Nemačko-sovjetski ugovor 1939. tumačio je kao Staljinovu osvetu za „zanemarivanja Sovjetske Rusije od strane velikih sila”, ali je verovao da su veze Sovjetskog Saveza sa Rajhom „skroz privremene” i da će Staljin ubrzo naći način za sporazum sa zapadnim silama. Uzrok rata video je u „nebriljivosti” evropskih demokratija koje su ćutke posmatrale zbivanja, tvrdeći da je tek rat razbio njihov „sladunjavi pacifizam” i stvorio rešenost da se „ide do kraja”, do pobeđe nad fašizmom.⁹

Druga, najbrojnija grupa liberalno demokratskih intelektualaca je tokom čitavog međuratnog perioda imala razvijenu svest o neminovnosti budućeg svetskog rata. Njen akademski pristup definisanju problema doba i pedantna analiza aktuelnih ideologija i njihovih ciljeva, bili su u obrnutoj srazmeri sa odsustvom aktivizma, čineći da je na pukom konstatovanju činjenica uglavnom i završavala njena sposobnost percepcije ratne i posleratne budućnosti, kao i sopstvenog mesta u njima. Već početkom dvadesetih godina se navodilo „da će generacije poslednjega rata, vrlo verovatno imati da podnesu još jedan rat” i da „današnji mrljavi mir” omogućava da „svaki politički avanturista može da zapali Evropu”. Kao primarna opasnost po mir viđena je pobeđena Nemačka, jer „ko ma i površno poznaje mentalitet nemačkoga naroda” mora biti načisto da Nemci ne mogu zaboraviti „porugu što im je naneo poslednji rat”. Tvrdilo se da „ovaj mlitavi mir” neće navršiti ni petnaest godina i da će budući rat biti „grozno krvoproliće bez poštete i bez humanih obzira.”¹⁰

⁹ Živ[ojin] BALUGDŽIĆ, „Demokratija i fašizam u međunarodnoj politici”, *Politika* (Beograd), br. 9921, 1. 1. 1936., 1.; „Rat ratu!” mora da glasi nova deviza Društva naroda”, *Politika* (Beograd), br. 10175, 20. 9. 1936., 1.-2.; „Versaljski ugovor na umoru”, *Politika* (Beograd), br. 10126, 2. 8. 1936., 1.; „Pod izgovorom da je madridska vlada komunistička. Portugalija na čelu fašističkih država protivi se sprovođenju neutralnosti u španskom građanskom ratu”, *Politika* (Beograd), br. 10179, 24. 9. 1936., 1.; „Neprijatelji narodnog napretka”, *Politika* (Beograd), br. 10123, 30. 7. 1936., 1.; „Psihološke osnove rusko-engleskih razgovora”, *Srpski književni glasnik*, knj. 57 (1939.), 296.-301.; „Borba između međunarodnog prava i istorijske misije u 1939 godini”, *Srpski književni glasnik*, knj. 59 (1940.), br. 2, 145.-147.; „Rusija u međunarodnim odnosima”, *Srpski književni glasnik*, knj. 58 (1939.), br. 7, 437.-439.; „Demokratija se snaži u današnjem ratu”, *Srpski književni glasnik*, knj. 59 (1940.), br. 6, 468.-471.

¹⁰ „Budući rat”, *Politika* (Beograd), br. 5197-5199, 12.-14. 10. 1922., 1.

Slika 2. „A oni kažu da gore sela, dok mi pečemo jaganjce na žaru!” (Riječi seljaka u srpskoj nošnji na karikaturi „Naš domaći mir”, objavljenoj u beogradskoj *Politici* 6. travnja 1941.)

Za svaku novu godinu pred rat tvrdilo se da je sudbonosna. Već 1933. se očekivalo da „versajska zgrada” svakog časa „postane ruševina” jer je fašizam predstavljao opasnost za svetski mir, on je odbacio pacifizam, potrebu razoružanja i jednakost država, verujući da su prava jačih vrednija. I 1936. se verovalo da je to godina u kojoj bi Evropa mogla da bude bačena „u krvavi vrtlog”, sa predviđanjem da predstoji ili bankrotstvo ili svetski rat i anarhija.¹¹ Hitlerovo „propovedanje mira” samo maskira ratne pripreme, sa idejom da ga odloži dok ne bude siguran u pobeđu zahvaljujući savršenstvu oružja i „militarističkom duhu nemačkog naroda”, a „skoru kataklizmu” nagoveštavali su i štrajkovi, ekonomske krize, naoružanje, diktature.¹²

U ovoj ideološkoj struji najodređeniji je bio Đorđe Tasić, koji je smatrao da je demokratiji i socijalizmu imanentna pacifistička nastrojenost, nasuprot diktatorskim režimima koji „propovedajući borbenost”, nose opasnost po mir. Verovao je da čovečanstvo traži ravnotežu između internacionalizma i nacionalizma, pa i kada se organizuje za odbranu mira u jednu opštu vojnu snagu, ono se sprema da se bori protiv neposlušnog člana, što znači rat. Zato je u postojećem „nesavršenom svetu”, pacifizam prinuđen da vodi rat, u čemu nema protivrečnosti. Ako međunarodna zajednica stvori vojnu silu koju će upotrebiti protiv rušilaca mira, „to se ne može smatrati ratom”, zato što pravo nije samo sila već ima i moralni sadržaj.¹³ I Rade Drainac je smatrao da nije bezrazložan „panični strah” u svetu, da je ze-

¹¹ „1933 godina”, *Srpski književni glasnik*, knj. 41 (1934.), br. 1, 63.-67.; „Svetska javnost o izgledima za nov svetski rat”, *Srpski književni glasnik*, knj. 54 (1938.), br. 6-7, 510.-513.; M. RADOJKOVIĆ, „Fašistička Italija i Društvo naroda”, *Srpski književni glasnik*, knj. 45 (1935.), br. 7, 528.-540.; INOSTRANI, „Rat nije neophodan”, *Srpski književni glasnik*, knj. 50 (1937.), br. 1, 69.-71.; INOSTRANI, „Rat ili razoružanje”, *Srpski književni glasnik*, knj. 54 (1938.), br. 2, 162.-163.;

¹² „Nemačka se oruža”, *Pravda* (Beograd), br. 10355, 3. 9. 1933., 1.; Dr D. SMILJANIĆ, „Rat”, *Pravda* (Beograd), br. 10731, 18. 9. 1934., 1.

¹³ Đorđe TASIĆ, „Problem mira u filozofiji prava”, *Pravna misao*, 2/1936., br. 7-8, 1.-12.

maljska kugla „u osvitu novoga krvoprolića”, postavljajući pitanje kako spasti svet kada su nacionalni egoizmi sasvim poremetili ravnotežu.¹⁴

Treća struja liberalnih demokrata se suprotstavljala fašizmu, ali je zagovarala i toliko odlučni antikomunizam da je zarad njega i pre rata bila spremna da se odrekne antifašizma. Iako je podrazumevala da Hitler ostvaruje svoju koncepciju o prevlasti Nemačke pravdajući se prisustvom „velikog ruskog kolosa” i da su rasni zakoni isključili svaku sumnju da će odvesti Evropu u novi rat, sa uzdržanošću je posmatrala saradnju komunizma i demokratije u borbi protiv fašizma, uz tvrdnju da je komunizam „svesno” raščistio teren za pojavu fašizma.¹⁵ Tipičan predstavnik ove struje, Niko Bartulović je eksplicirao da „iskreni demokrati” moraju da kažu da su najodlučniji protivnici fašizma, ali da ni antifašizam ne žele da prihvate „kao kapiju za uvlačenje boljševizma”.¹⁶

Konzervativci

Stav konzervativno nacionalističkih glasila se uglavnom svodio na priželjkivanje sukoba fašizma i komunizma. Tvrđilo se da narodi Evrope u 1933. godinu stupaju sa „zebnjom” zbog „moralno zagađene atmosfere” i predstojećih sudbonosnih događaja koji mogu „iz osnova izmeniti oblike života u budućnosti”. Nemačka je bila spremnija za rat nego 1914, a istovremeno je finansirala „moskovske satrape” i Rusiju pretvorila „u svoju oružnicu”. Sama Rusija je pala kao žrtva revolucije, jer je „mala tifozna vaš boljševizma ubačena sa strane otrovala organizam ovoga džina i on se srušio”, a „isti mikrob preti da zatruje krv cele Evrope”. Zaključivalo se da ne postoji ni najmanja sumnja da će Hitler dobiti stoprocentnu podršku za svoju ratnu politiku, a nije mu poricana ni „neustrašivost” u sprovođenju ciljeva. Tumačilo se da komunisti u fašizmu imaju „najjače neprijatelje”, jer je probuđeni nacionalizam lomio „nakalemljeni osećaj 'svetskog' bratstva”. „Potmula grmljavina” je nagoveštavala da će 1936. godina „biti uistini prestupna” jer su se na svetskoj pozornici pojavila „dva strašna džina sa istoka i zapada koji trećega hoće da smožde”. To su bili SSSR s jedne, i Japan i Nemačka sa druge strane, koji se moraju sukobiti i iz čije će se prolivene krvi roditi „novo čovečanstvo”.¹⁷ Od 1936. se stav konzervativaca promenio i glasilo da je strah od Nemačke bez osnove, jer je ona suviše preokupirana svojim ekonomskim problemima da bi mogla da rizikuje mir,¹⁸ a da su nemački vojnici u okupiranoj Francuskoj „pioniri zblizjenja” dva naroda...¹⁹ U ovoj struji nije bilo izrazitih predstavnika intelektualne elite.

¹⁴ Rade DRAINAC, „Kako spasti čovečanstvo?”, *Pravda* (Beograd), br. 10729, 16. 9. 1934., 4.

¹⁵ „Šta smeru Nemačka?” *Javnost*, 1/1935., br. 11, 259.-260.; Dr B. DOBROSAVLJEVIĆ, „Poslednji nacionalsocijalistički kongres”, *Javnost*, 1/1935., br. 36, 906.-907.; Mil. M. DADIĆ, „Logika stvari”, *Javnost*, 1/1935., br. 31, 775.-776.

¹⁶ Niko BARTULOVIĆ, „Fašizam kod nas”, *Javnost*, 2/1936., br. 5, 97.-100.; „Fašistička i hitlerovska propaganda”, *Javnost*, 2/1936., br. 30, 662.-664.

¹⁷ M. P. „Za mir”, *Narodna odbrana*, 8/1933., br. 3, 33.-34.; „Sumnjive namere Nemačke”, *Narodna odbrana*, 8/1933., 699.; Milovan POPOVIĆ, „Posle Kongresa III internacionale”, *Narodna odbrana*, 10/1935., br. 38, 604.-605.; M. P. „1935-1936”, *Narodna odbrana*, 11/1936., br. 3, 33.-34.

¹⁸ I. A. „Međunarodni odnosi početkom 1936 g.”, *Narodna odbrana*, 11/1936., 125.-126.

¹⁹ „U Parizu posle primirja”, *Samouprava* (Beograd), br. 1117, 13. 7. 1940., 3.

Profašistička desnica

I desni profašistički ideološki spektar je bio raznorodan, sa zajedničkim imeniteljem u afirmativnom stavu prema različitim oblicima autoritarnog nacionalizma i ocenjivanju komunizma kao najveće opasnosti po svetski mir. Zato je prirodno što su u beogradskoj javnosti, upravo desničari adekvatno odgovorili na Hitlerov zahtev za stvaranje antiboljševičkog bloka. Afirmativno su pisali o radu berlinskog Antikominternog pakta, uz tvrdnju da je Nemačka njime želela da svoje iskustvo u borbi protiv komunizma stavi na raspoloženje i drugim narodima „kojima boljševizam ugrožava život”. Komunizam izaziva rat u želji da uništi postojeći poredak putem dve nove parole – Narodni front i borba protiv fašizma. Komunizam je „internacionalno organizovano političko zločinstvo” i zato je nužno da se zajedničkom borbom savlada „grozna opasnost” boljševičke svetske revolucije, da se komunističkom „zajedničkom frontu” suprotstavi antikomunistički „zajednički front”, da se upoznaju „patološke osobine komuniste”, jer osnovnu ideju komunizma predstavljaju „zločin i anarhija”. Komunisti pripremaju akciju da zavladaju svetom, a „slepa buržoazija” je naivno prihvatila zajedničku borbu sa njima protiv „navodne fašističke opasnosti”, ništa ne preduzimajući protiv opasnosti od komunizma. Kao prirodna reakcija na komunističku opasnost nastao je fašizam „koji nemilosrdno progona komunizam”, on predstavlja pokušaj buržoazije da zaštiti tekovine postojećeg društva, a samo je privid da je nova akcija komunizma reakcija na talas fašizma. Dokaz je da do 1935. „niko” nije pomišljao na stvaranje suprotstavljenih „frontova” demokratije i fašizma, niti je iko smatrao da je fašizam imperijalistički i da priprema rat. Komunistički agitatori „vešt看 manevrom” izazivaju „podmetnutom” antifašističkom borbom sukob demokratije i fašizma, u kome demokratija neće biti u stanju da zadrži antifašistički pokret da preuzme vlast. Alarm komunista protiv fašizma je lažan, jer je fašizam kao antiteza komunizmu, „zasnovan na respektovanju istorijskih tradicija” i predstavlja neprijatelja svim revolucionarnim pokušajima „anarho-komunizma”.²⁰ Predviđao se „skori i neminovni sukob između Nemačke i Sovjetske Rusije”, u kome će ova druga biti potpuno usamljena. Nirnberg 1936. je bio „kula svetilja”, „preklinjuća” opomena pred opasnošću od „svetske kuge boljševizma”, a Hitler je dokazao da je boljševizam „čisto jevrejski posao”, on je „ranije nego ostali zapazio boljševičku zarazu” i „puteve boljševičke infekcije u svetu”.²¹

Desnica je dokazivala da je internacionalizam izazivač budućeg rata, a nacionalizam jedina odbrana od njega. Kao lažna je odbacivana podela koju je pravila „levičarska štampa” na internacionalizam i pacifizam kao sinonim bratstva među narodima, s jedne, i nacionalizam, fašizam i ratni ekspanzionizam kao zaostatak davljaštva varvarskih vremena, s druge strane. Desnica je negirala da će Nemačka biti izazivač rata, ljuteći se što se svakodnevno čuju povici protiv fašističke opasnosti, „a pri tom se zaboravlja na komunističku”. Rat jeste na pomolu, svi ga osuđuju, ali ga niko ne sprečava, jer ne znaju ko je njegov pravi izazivač.

²⁰ „Taktika i rovanjenje od strane Kominterne”, *Kriminalna biblioteka*, 13/1936., br. 1, 14.-15.; „Komunizam kao opasnost po svetski mir i bezbednost država”, *Kriminalna biblioteka*, 13/1936., br. 18, 439.-442.; Adalbert KUNGEL, „Antikomintern”, *Kriminalna biblioteka*, 13/1936., br. 1, 21.; Vladeta MILIĆEVIĆ, „Kominternu u znaku Narodnog fronta”, *Kriminalna biblioteka*, 14/1937., br. 10, 235.-237.; Đuro SARAPA, „Savremeni oblici komunističkog rada u svetu i kod nas”, *Kriminalna biblioteka*, 15/1938., br. 20, 481.-484.

²¹ „Nemačka je danas gospodar Baltičkog mora, grozničavo izgrađivanje mornarice za rat protiv Sovjetske Rusije”, *Vreme* (Beograd), br. 5219, 27. 7. 1936., 3.; „Nemačka posle Nirnberškog kongresa”, *Vreme* (Beograd), br. 5288, 4. 10. 1936., 1.

Izazivač „sigurno nije onaj na koga se prstom upinje”, odnosno, „države fašističke kako ih to zove crvena štampa”. One neće izazvati rat, već će to učiniti oni „koji će na njemu opet zaraditi” i oni „kojima je ideologija Svetska revolucija”. Drugim rečima, izazivači rata „su bili i biće udruženi kapitalizam sa svojim trabantom komunizma”. Za rat „svih protiv svijū” kriva je sprega liberalističko-kapitalističke i marksističke internacionale, dok je nacionalizam jedini „stvarni pacifizam”. Strah od „Nove misli” je zaslepio demokratiju koja je vezala svoju sudbinu za komunizam, pa će „zajedno s njim i umreti”. Udruženi u zajedničkom strahu od „buđenja i osveščavanja nacija”, oni pokušavaju da lažima unište „glas krvi” i da zadrže hod istorije. Zato je desnica tražila „nedvosmisleno opredeljivanje”, ili u tabor u kome su združeni liberalne-demokrate sa komunistima, ili u tabor „novog nacionalizma” poniklog iz narodnih „rasnih osobina” – jer „trećeg nema”.²²

I među profašističkim autorima bilo je različitih struja. U grupi ljotičevske orijentacije svakako su najaktivniji bili Danilo Gregorić i Svetislav Stefanović. Prvi je ocenjivao da je komunizam spreman na sporazum sa „kime god bilo” samo da se „narodno buđenje” uništi. Sporazum sa liberalnim strankama, odnosno, „sa „snagama najcrnje reakcije”, trebalo je da uništi vesnike novog života, „novi socijalni nacionalizam”. Komunizam je svoju ulogu odigrao i „svestan” da će ga pobediti novi socijalni nacionalizam, odlučio je da u borbu baci sve svoje snage, „on bi pružio ruku i crnome đavolu” samo da porobi celo čovečanstvo. Ipak, Gregorić je bio uveren da se komunizam prevario u oceni nacionalsocijalizma, jer se „ideja novoga nacionalizma” ne može savladati. Narodi sada „znaju” da ih je kapitalizam sa liberalnom demokratijom „na najstrašnji način eksploataisao”, a da „obećani komunistički raj znači novo, još gore ropstvo”.²³ Svetislav Stefanović se uglavnom posvetio odbrani nacionalizma od optužbi za izazivanje rata, tvrdeći da ni najagresivniji nacionalizam nije presudan faktor u internacionalnoj industriji naoružanja, naprotiv, nacionalizam obuzdava težnje imperijalističkog kapitala i „otklanja apokaliptički krvave izgleda nove svetske revolucije”. Mir se ne može graditi na „frazama” zaostalim od „jednom za svagda prošle” Francuske revolucije, već samo na stvarnosti, „a nacionalizam je najstvarnija stvarnost”. Dok je internacionalni pacifizam „laž i maska”, dotle je „pravi pacifizam” u nacionalizmu, i to onom nacionalizmu koji su „drekavci” Narodnih frontova oglašavali za glavnu opasnost po mir. Događaji u Španiji su predstavljali „judeo-masonsku i komunističko-anarhističku” zaveru, ali je nacionalizam ipak pobedio internacionalizam, jer su fašističke zemlje uspele da umesto diktature jedne klase „zavedu diktaturu jedne volje”. „Parole” o ratnoj opasnosti od fašizma su plod „boljševičko demokratske i masonske internacionale”, zbog čega Evropa ne sme da zameni nacionalizam „fantomskim” internacionalizmom koji može da se održava samo „u nacionalno amorfnim masama azijata”.²⁴

Svakako najznačajniji „nezavisni” desničar bio je Miloš Crnjanski, koji je već tridesetih godina prepoznat kao zagovornik rata. Još 1936. Marko Ristić je citirao njegove reči da

²² „Internacionalizam i pacifizam”, *Otadžbina* (Beograd), br. 136, 22. 10. 1936., 4.; „Miniranje. Komintern i buržuatske partije”, *Otadžbina* (Beograd), br. 105, 15. 3. 1936., 1.; „Novi nacionalizam i opasnost rata”, *Otadžbina* (Beograd), br. 134, 8. 10. 1936., 1.; „Dva fronta”, *Otadžbina* (Beograd), br. 91, 8. 12. 1935., 1.-2.; „Dva sveta koračaju zajedno”, *Otadžbina* (Beograd), br. 112, 3. 5. 1936., 4.; „Nova Nemačka”, *Otadžbina* (Beograd), br. 126, 13. 8. 1936., 4.

²³ Dan[i]lo GR[EGORIĆ], „Nova taktika”, *Otadžbina* (Beograd), br. 77, 25. 8. 1935., 3.

²⁴ Dr Svet[islav] STEFANOVIĆ, „Nacionalizam i svetski mir”, *Vreme* (Beograd), br. 4519, 9. 8. 1934., 2.; „Nacionalizam kao stvarni čuvar mira”, *Otadžbina* (Beograd), br. 146., 6. 1. 1937., 6.; Svetislav STEFANOVIĆ, „Između ideoloških i frazeoloških frontova” (1936), *Starim ili novim putevima. Odabrani politički spisi 1899–1943*, Novi Sad 2006.; „Za obnovu jugoslovenskog nacionalizma”, *Vreme* (Beograd), br. 4480, 1. 7. 1934., 3.; „Protiv klasne borbe”, *Vreme* (Beograd), br. 4489, 10. 7. 1934., 2.

„oni koji su bili u ratu, i ležali među mrtvima, znaju da je rat veličanstven i da nema višeg momenta nikada ga nije bilo, u ljudskom životu, od svesnog učešća u bitki”.²⁵ On sam je u svojim izveštajima iz Španije pisao: „Ko je jednom bio u ratu, ostaće isti takav, kao i ona stara bateriska kobila, koju su, kada je ostarila, upotrebljavali za prenos sifona iz jedne fabrike. Svaki put, kada je čula topovsku grmljavinu, počela je veselo da skače”. I dok je u njegovim izveštajima najveći kompliment generalu Franku glasilo da predstavlja „militaristu u najboljem smislu te reči”, dotle je na „neprijateljskoj” strani, kako je, identifikujući se sa Frankom nazivao njegove protivnike, svuda video samo marksiste. U Španiji je prepoznao „marksističku” revoluciju i „marksističku” republiku, a sve negativno napisano o Franku, pripisivao je marksističkoj „crvenoj štampi”. Pominjao je „internacionalne milicije marksista”, oduševljavajući se što ih je Frankova vojska „zbrisala kao zamahom ruke preko šahovske ploče”, i što su morali da slušaju pesme falangista pred kojima je Internacionala morala da „umukne”... A onda, razočaran u Franka što se obračunao sa ekstremnijim fašistima u svojim redovima, Crnjanski je „skinuo kapu” pred „sirotom masom, separatista baskijskih, anarhista i komunistu” i napustio Španiju ljut, zaključujući da se „i suviše oduševljavao za generala Franka” i da je vreme da obuzda svoje oduševljenje. Ipak, razočarenje Crnjanskog u generala Franka, nije istovremeno značilo i razočarenje u fašizam. Naprotiv, samo je naredne godine, svoju fascinaciju sa Franka preneo na Musolinija, pripisujući mu svu „veličinu” stvaranja, ne samo Italije, već i fašističke Španije.²⁶ Na „fantastične vesti” da će doći do poboljšanja odnosa Nemačke i SSSR, Crnjanski je odgovarao da samo onaj ko nije poznavalac nacionalsocijalizma, može u to poverovati. „O saradnji sa komunizmom može se govoriti samo mrtvom Hitleru, živom to niko ne bi se usudio da spomene”, pobornik takve saradnje ne bi smeo ni da „gukne” pred njim.²⁷ Samo nekoliko meseci kasnije, ipak je, opisujući situaciju u svetu, zaključivao da se tog leta peo na Vezuv do samog kratera i da je posle silaska imao utisak da „svuda šeta po vulkanima”.²⁸

* * *

U antifašističkom delu evropske javnosti pojmovi *fašizam* i *militarizam* su izjednačavani, kao što su poistovećivani i termini *antifašizam* i *pacifizam*. Evropski aktivistički antifašizam je podrazumevao suprotstavljanje fašističkom militarizmu svim sredstvima, isključujući jedino tada opšte proklamovanu politiku *neutralnosti*, koja je označavala pasivno zadovoljavanje svih zahteva fašizma. U srpskoj javnosti takvo stanovište je zagovarala leвица i mali deo liberalno građanske inteligencije. Dok su levičari poistovećivali fašizam i rat,

²⁵ Marko RISTIĆ, „Intelektualci pred problemom rata”, *Pravna misao*, 2/1936., br. 1, 185.-189.

²⁶ Miloš CRNJANSKI, „Kako je došlo do pobune vojske u Španiji”, *Vreme* (Beograd), br. 5530, 9. 6. 1937., 1. i 3.; „Kakva je situacija na španskom bojištu? Bitka br. VI generala Franka”, *Vreme* (Beograd), br. 5532, 11. 6. 1937., 1. i 3.; „Kako sam stigao na sahranu generala Mole”, *Vreme* (Beograd), br. 5534, 13. 6. 1937., 1. i 3.; „U Vrhovnoj komandi generala Franka”, *Vreme* (Beograd), br. 5536, 15. 6. 1937., 1. i 3.; „Bilbao opkoljen, mesto bombardovanja i frontalnog napada general Franko hoće da grad osvoji zaokružavanjem”, *Vreme* (Beograd), br. 5538, 17. 6. 1937., 1.; „Trupe generala Franka nadiru zapadno od Bilbaoa”, *Vreme* (Beograd), br. 5542, 23. 6. 1937., 1.; „Pred Bilbao”, *Vreme* (Beograd), br. 5546, 27. 6. 1937., 1. i 3.; „Šta je bilo sa Bilbao”, *Vreme* (Beograd), br. 5548., 29. 6. 1937., 3.; „U osvojenom Bilbao”, *Vreme* (Beograd), br. 5549, 1. i 3.; „Šta priprema general Franko”, *Vreme* (Beograd), br. 5551, 2. 7. 1937., 1. i 3.; „Zašto general Franko hapsi patriote?”, *Vreme* (Beograd), br. 5554, 5. 7. 1937., 1. i 3.; „Iza generala Franka stoji Hil Robles”, *Vreme* (Beograd), br. 5561, 12. 7. 1937., 1. i 3.

²⁷ M. PUTNIK (i. e. Miloš Crnjanski), „Nemačka i Sovjetska Rusija”, *Vreme* (Beograd), br. 5525, 4. 6. 1937., 3.

²⁸ M[iloš] CRNJANSKI, „Italijanski rasizam”, *Vreme* (Beograd), br. 5950, 9. 8. 1938., 1.

deo građanskih intelektualaca opasnost prepoznao u nacionalnom egoizmu, deo pokazivao razumevanje za „opravdana nacionalna potraživanja”, dotle su konzervativci braneci nacionalizam, priželjkivali sukob fašizma i komunizma u kome će ovaj drugi biti uništen. Desničari su se eksplicitno opredelili za fašizam, spremni da ga „borbeno” pomognu u budućem ratu.

Za razliku od nalaza²⁹ koji se odnose na percepciju evropske intelektualne elite o savezništvima u budućem ratu i koji su uglavnom bili grupisani u tri kombinacije: savezništvo fašističkih zemalja protiv evropskih demokratija i SSSR-a; antikomunistička alijansa fašističkih država i demokratija protiv Sovjetskog Saveza; antidemokratska alijansa fašističkih država i Sovjetskog Saveza protiv demokratija, u krugovima beogradske intelektualne elite samo su prva dva oblika savezništva uopšte razmatrana kao verovatna. Savezništvo fašističkih sila protiv demokratskih zemalja i SSSR-a, viđeno je kao najverovatnije, opšti rat protiv SSSR-a pominjali su (uz osudu) levičari i (uz odobravanje) desničari, dok treći oblik savezništva fašizma i komunizma protiv demokratija, niko nije ni pominjao kao mogućnost, ni zagovarao, čak ni posle potpisivanja sovjetsko-nemačkog ugovora o nenapadanju.

Tridesetih godina gotovo da nije bilo elementa ideologije fašizma ili njegove prakse koji je ostao nepoznat beogradskoj javnosti. To se odnosilo i na mogućnosti očuvanja trajnog mira ili, naprotiv, neizbežnosti rata. U uslovima postojanja pune svesti o fašističkoj militantnosti, ostajalo je malo prostora za zbunjenost intelektualaca. Njihova opredeljenja za strane u sukobu kada je rat stigao i do Jugoslavije, nikoga nisu iznenadila. Bila su neizbežan nastavak njihovih ranije prisutnih dubokih uverenja.

SERBIAN INTELLECTUALS AND THE WAR (1933–1941)

This paper attempts to provide an overview of different opinions held in Serbian intellectual circles in the 1930s as to the certainty of the outbreak of another world war. Depending on their ideologies, the paper divides the intellectuals into four main groups: the leftwing communist group, the democratic-liberal group, the conservative and the righthwing, pro-fascist group. Those four groups differed greatly in their opinions as to who would cause the upcoming war, as well as to what potential alliances would be formed within it.

In the shortest of terms and in chronological order, the left believed capitalism and liberalism to be incapable of overcoming the world economic crisis, felt that war was the logical consequence of both liberal and fascist imperialism and that their primary goal was the destruction of communism and that fascism meant war. Consequently, the left espoused the necessity of a joint fight against fascism, by all democratic forces.

Similarly, Liberal Democrats, were of the opinion that a world war was inevitable, that fascism posed a threat to world peace and that democratic forces should therefore stand against it. However, they considered anti-fascism unacceptable as well, if it meant cooperation with the communists.

²⁹ Alaster HAMILTON, *Fašizam i intelektualci 1919–1945*, Beograd 1978.

Conservatives considered fascism a response to the communist threat, believed that Berlin and Moscow were planning a war and thought that a clash between bolshevism and fascism was imminent, and that it would bring about a better world.

Rightwing groups considered communism a form of “political Satanism” and viewed communists as war-mongers who exaggerated the danger of fascism. In their opinion, an alliance between liberalism and communism represented the “darkest reactionism” which, in order to be defeated, called for the formation of an anti-communist “front” led by Germany.

To provide examples of those worldviews, the paper analyses the attitudes held by their most prominent adherents (Koča Popović, Marko Ristić, Živojin Balugdžić, Đorđe Tasić, Svetislav Stefanović, Miloš Crnjanski...).

In conclusion, it is clear that the proponents of all ideological currents within the Serbian intellectual elite of the 1930s were fully aware of the imminence of another world war. The sides they took when the conflict finally reached Yugoslavia were (as well as their choice of “neutrality”), a natural consequence of the beliefs they already held.

Keywords: intellectuals, war, communism, liberalism, fascism

Literatura

Alaster HAMILTON, *Fašizam i intelektualci 1919–1945*, Beograd 1978.

Svetislav STEFANOVIĆ, *Starim ili novim putevima. Odabrani politički spisi 1899–1943*, Novi Sad 2006.

Štampa

Javnost, 1935.–1936.

Kriminalna biblioteka, 1936.–1938.

Napred, 1939.

Naša stvarnost, 1936.

Narodna odbrana, 1933.–1936.

Otadžbina, 1935.–1937.

Politika, 1922. i 1936.

Pravda, 1933.–1934.

Pravna misao, 1936.

Proleter, 1933.–1940.

Samouprava, 1940.

Srpski književni glasnik, 1934.–1940.

Vreme, 1934.–1938.

Život i rad, 1933.–1941.